

प्रकरण दुसरे

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील दलित चळवळ

प्रास्ताविक

१. दलित साहित्य व दलित चळवळ
२. शरणकुमार लिंबाळे यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व
३. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील दलित चळवळ
  - ३.१ 'भिन्नलिंगी', 'उपल्या' व 'हिंदू' या कादंबऱ्यांचा संक्षिप्त परिचय
  - ३.२ चळवळीचे महत्त्व
  - ३.३ दलित पँथर विषयीचे चित्रण
  - ३.४ चळवळीमधील मोर्चाचे चित्रण
  - ३.५ काळा स्वातंत्र्य दिनाविषयीचे चित्रण
  - ३.६ भूमी बळकाव आंदोलन
  - ३.७ सुशिक्षित बेकारांच्या प्रश्नाविषयीचे चित्रण
  - ३.८ मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर लढयाचे चित्रण
  - ३.९ धर्मातराचे चित्रण
  - ३.१० चळवळीसाठी दिलेल्या बलिदानाचे चित्रण
  - ३.११ चळवळीमधील मतभेदाचे चित्रण
  - ३.१२ चळवळीविषयीची आस्था

समारोप

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील दलित चळवळ

प्रास्ताविक :

प्रस्तुत प्रकरणात शरणकुमार लिंबाळे यांच्या 'भिन्नलिंगी', 'उपल्या' व 'हिंदू' या कादंबऱ्यांमधील दलित चळवळविषयक चित्रणाचा अभ्यास करावयाचा आहे. लिंबाळेंनी या तीनही कादंबऱ्यांमधून दलित चळवळीचे चित्रण केलेले दिसते. दलित चळवळ व दलित साहित्य यांचे अतुट नाते आहे. दलित चळवळीमधूनच दलित साहित्याची निर्मिती झाली असल्याचे दिसून येते. गोपाळबाबा वलंगकरांपासून सुरु झालेल्या चळवळीमध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी अतुलनीय कार्य केले. त्यामुळे मागास, पिचलेला समाज बोलू लागला. यामधूनच दलित साहित्याची निर्मिती झाली. प्रथमतः या प्रकरणात दलित चळवळ व साहित्य याविषयी माहिती देऊन शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीमधील दलित चळवळीची सविस्तर चर्चा करता येईल.

१. दलित साहित्य व दलित चळवळ :

दलित साहित्य हे दलित चळवळीचे अपत्य आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत बदल घडविण्यासाठी व अस्पृश्यांना माणुसकीचे हक्क मिळवून देण्यासाठी गोपाळबाबा वलंगकर, किसन फागु बनसोडे, शिवराम जानबा कांबळे इत्यादींनी दलित चळवळ सुरु केली. त्यामुळे १९ व्या शतकाच्या अखेरीस उदयास आलेल्या या चळवळीने लोकांमध्ये संघटितपणाची भावना निर्माण केली. या चळवळीला गती मिळाली ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे. त्यांनी दलितांना जागृत केले व संघर्षाची चेतना त्यांच्यामध्ये निर्माण केली म्हणून डॉ. सुशीला ढगे म्हणतात, "डॉ. बाबासाहेबांमुळे या समाजाचा नवा जन्म झाला. हजारो वर्षे नाडलेला, पिचलेला, गांजलेला हा माणूस बोलायला लागला... दलित समाज जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात वाटचाल करू लागला. त्यांच्या अंगी लिहिण्याचे, बोलण्याचे सामर्थ्य आले." यावरून डॉ. बाबासाहेबांच्या कार्याची माहिती मिळते. पुढे या चळवळीमधूनच साहित्यनिर्मिती झाली आहे. त्यामुळे आंबेडकरी विचार व आंबेडकरांची चळवळ हे दलित साहित्यापासून दूर करता येत नाही. याविषयी दत्ता भगत म्हणतात,

“आंबेडकरी विचारांची चळवळ हे आमच्या जीवनाचे ईप्सित आहे. आंबेडकरी साहित्य हे त्या चळवळीचे अपरिहार्य असे फलित आहे. आंबेडकरी चळवळीपासून हे साहित्य वेगळे करण्याचा प्रयत्न केला तर ते सुकून जाईल.”^२ कारण हे साहित्य दलितांच्या आत्म्याशी भिडलेले आहे. म्हणूनच दलित चळवळीचे चित्रण दलित साहित्यात पहायला मिळते. आंबेडकरी विचारावर हे साहित्य अवलंबित आहे. दलित साहित्याने दलित चळवळीला उर्जा देण्याचे काम केले आहे. दलितांचे यथार्थ चित्रण साहित्यामधून मांडले आहे.

दलित कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, आत्मकथन यामधून दलित चळवळीविषयीचे चित्रण आढळते. दलित साहित्य हे चळवळीला बांधील राहून आपले कार्य करित आहे. दलित चळवळ व साहित्य याविषयीचे नाते सांगताना डॉ. सदा कऱ्हाडे म्हणतात, “साठोत्तरी काळात दलित चळवळ सुरूच आहे. त्या चळवळीला रिपब्लिकन पार्टीने दिलेली दिशा आणि त्यामुळे दलित चळवळीची झालेली दशा, चळवळीला लाभलेले तरूणांचे नेतृत्व, आपापसातील मतभेदामुळे आणि राजकीय भूमिकेमुळे चळवळीचे होवू पाहणारे विघटन, दलित पँथर्सचा उदय आणि त्यातही पडलेले गट, प्रसंगोपात नामांतरासाठी झालेल्या आंदोलनासारखी आंदोलने इत्यादींचा प्रभाव दलित साहित्यावर पडला आहे.”^३

सदा कऱ्हाडे यांच्या मतानुसार साठोत्तर दलित चळवळीमध्ये ज्या घटना घडल्या त्या घटनांचे चित्रण दलित साहित्यामधून झाले आहे. चळवळीमधून निर्माण होणाऱ्या साहित्याची स्थितीगती चळवळीच्या स्थितीगतीवर अवलंबून असते. त्यामुळेच चळवळीचे चित्रण अपरिहार्यपणे येते. चळवळीची स्थितीगती सामाजिक वास्तवाच्या स्थितीगतीवर अवलंबून असल्याने दलित साहित्यात दलित समाजातील वास्तव व चळवळ यांचे चित्रण येणे अपरिहार्य आहे.

साहित्य म्हणजे समाजाचा आरसा आहे किंवा ‘साहित्य ही समाजाची अभिव्यक्ती आहे’ असे म्हटले जाते. साहित्य आणि समाज यांचे अतूट नाते असते. या दृष्टिने विचार केल्यास दलित साहित्यात सामाजिक चित्रणाला अतिशय महत्त्व आहे. दलित कादंबरीतील नायक हा दलित समाजाचे प्रतिनिधित्व करित असतो.

डॉ. बाबासाहेबांमुळे संपूर्ण समाज चळवळमय बनलेला आहे. प्रत्येक दलित युवकांमध्ये प्रस्थापित, अन्यायी व्यवस्थेविरुद्ध चीड आहे व डॉ. बाबासाहेबांविषयी आदराची भावना आहे. दलित समाजातील हे वास्तव दलित साहित्यामध्ये पहावयास मिळते. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतही दलित चळवळीचे चित्र पहावयास मिळते. त्याचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे करता येईल. तत्पूर्वी शरणकुमार लिंबाळे यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व पाहता येईल.

२. शरणकुमार लिंबाळे यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व :

शरणकुमार लिंबाळे हे दलित साहित्य प्रवाहातील प्रसिद्ध लेखक आहेत. प्रथम त्यांचा 'उत्पात' (१९८२) हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. मात्र कविवृत्तीचे शरणकुमार लिंबाळे प्रसिद्धीस आले ते 'अक्करमाशी' (१९८४) या आत्मकथनाने. त्यांनी कथा, कविता, कादंबरी, आत्मकथन या विविध वाङ्मय प्रकारात लेखन केले आहे. तसेच त्यांचे समीक्षा ग्रंथ व संपादनेही प्रसिद्ध आहेत.

शरणकुमार लिंबाळे यांचा श्वेतपत्रिका(१९८९) हा काव्य संग्रह 'अक्करमाशी'च्या प्रसिद्धीनंतर प्रकाशित झाला. तसेच 'बारामाशी'(१९८८), 'हरिजन' (१९८८), 'रथयात्रा'(१९९३), 'दलित ब्राह्मण'(२००४) हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यामधून दलितांच्या विविध जाणीवा दिसून येतात. त्याचप्रमाणे 'राणीमाशी'(१९९२) व 'पुन्हा अक्करमाशी'(१९९९) ही आत्मकथनेही त्यांनी लिहिली आहेत. 'दलित प्रेम कविता'(१९८६), 'दलित पॅथर' (१९८९), 'दलित चळवळ' (१९९१), 'दलित साहित्य' (१९९१), 'प्रज्ञासूर्य' (१९९१), 'भारतीय रिपब्लिकन पक्ष' (१९९२), 'मराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह' (१९९३), 'विवाहबाहय संबंध : नवीन दृष्टिकोन' (१९९४), 'गावकुसाबाहेरील कथा' (१९९७), 'ज्ञानगंगा घरोघरी' (२०००), 'शतकातील दलित विचार' (२००१), 'साठोत्तरी मराठी वाङ्मय प्रवाह' (२००६) ही त्यांची संपादने प्रसिद्ध आहेत. त्याचबरोबर 'दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र' (१९९६), 'साहित्याचे निकष बदलावे लागतील' (२००५) व 'ब्राह्मण्य'(२००६) हे समीक्षा ग्रंथही त्यांनी लिहिले आहेत.

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या साहित्याचे विविध भाषेत भाषांतरेही झालेली आहेत. इंग्रजी भाषेत 'द आऊटकास्ट' (२००३), 'टुवर्ड्स अँड अँस्थिटिक्स ऑफ दलित

‘लिटरेचर’ (२००४) ही पुस्तके भाषांतरित झालेली आहेत . तर हिंदी भाषेत ‘अक्करमाशी’ (१९९१), ‘देवता आदमी’(१९९४), ‘दलित साहित्य का सौंदर्यशास्त्र’(२०००), ‘नरवानर’(२००३), ‘हिंदू’ (२००४), ‘दलित ब्राह्मण’ (२००४) ही पुस्तके भाषांतरित झालेली आहेत . ‘अक्करमाशी’ हे आत्मकथन इंग्रजी व हिंदी भाषेबरोबरच कन्नड, पंजाबी, मल्याळम व तमिळ भाषेत भाषांतरित झाले आहे . त्यांची ‘बहुजन’ ही कादंबरी २००७ मध्ये प्रसिद्ध झाली आहे . प्रस्तुत प्रबंधिकेत त्यांच्या ‘भिन्नलिंगी’, ‘उपल्या’ व ‘हिंदू’ या कादंबऱ्यांचा अभ्यास करणार आहे . त्यामधून दलित चळवळीच्या चित्रणाचा आढावा घेतला आहे .

३. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील दलित चळवळ :

‘शरणकुमार लिंबाळे’ हे दलित साहित्यप्रवाहातील १९८० नंतरचे लेखक आहेत . त्यांनी ‘भिन्नलिंगी (१९९१), उपल्या (१९९८), आणि हिंदु (२००३) या कादंबऱ्यांची निर्मिती केली आहे . या तीनही कादंबऱ्यांच्या प्रकाशन काळात काही वर्षांचे अंतर जाणवते . पण या कादंबऱ्यांत दलित चळवळीचेच चित्रण प्रामुख्याने आले आहे . स्वतः लिंबाळे हे दलित चळवळीचे एक घटक आहेत . विशेषतः ते ‘दलित पॅथर’ चळवळीमधील कार्यकर्ते आहेत, त्यामुळे त्यांनी चळवळ ही अनुभवली आहे, केवळ वाचलेली नाही . म्हणूनच ते म्हणतात, “दलित चळवळीने माझ्या हाती सूर्य दिला, पत्रके दिल्यासारखा, चळवळीच्या विराट ताकदीने माझ्यातील स्वाभिमान जागा झाला... सामाजिक आणि आर्थिक समतेचा लढा हा चळवळीचा प्राणबिंदू आहे . प्रस्थापित विषम समाजरचनेविरुद्ध तमाम आंदोलनं मला माझी वाटतात . मी या समतेच्या आंदोलनात स्वतःला झोकून देतो . या विराट चळवळीच्या रेट्यात मीही चालू लागतो .”^४ दलित चळवळीने लिंबाळे यांच्या मनात स्वाभिमान निर्माण केला . त्यामुळे प्रस्थापित समाजव्यवस्था उलथून टाकण्यासाठी स्वातंत्र्य, समता, मानवता या विचारांवर देश चालविण्यासाठी ते चळवळीत सामील होतात व चळवळीमधून आलेल्या कडू-गोड आठवणींवर कादंबरीची रचना करतात . त्यामुळे त्यांच्या कादंबरीतील चळवळीच्या चित्रणात जिवंतपणा जाणवतो . शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबऱ्यांमधील दलित चळवळ अभ्यासण्यापूर्वी त्यांच्या कादंबऱ्यांचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे मांडता येईल .

३.१ 'भिन्नलिंगी', 'उपल्या' व 'हिंदू' या कादंबऱ्यांचा अंक्षिप्त

परिचय :

शरणकुमार लिंबाळे यांनी 'भिन्नलिंगी' कादंबरीमध्ये 'राम'या व्यक्तिरेखेमधून दलित चळवळीमधील एका कार्यकर्त्याचे चित्रण केलेले आहे. दलित पॅथरमधील या कार्यकर्त्याची चळवळीविषयीची आत्मीयता त्यांनी या कादंबरीमधून दाखविली आहे. 'राम'ला चळवळीमुळे सर्वस्व गमवावे लागते. त्याच्या झोपडीला आग लावली जाते. त्याची आई औषधाविना मरण पावते. तरीही राम चळवळीसाठी कार्य करतो. हे दाखविताना त्यांनी चळवळीपासून दूरावलेल्या एका कार्यकर्त्याच्या अंतर्मनातील भावनेचे दृढही दाखविले आहे.

'उपल्या' कादंबरीमध्ये कॉलेज जीवनापासून दलित चळवळीची सुरुवात कशी होते, त्यामधून विविध विद्यार्थी संघटना, त्यांची विविध प्रश्नासाठी आंदोलने कशी करतात, याचे चित्रण आले आहे. कॉलेजमधील युवक कालांतराने चळवळीमधून समाजासाठी राजकारणात जातात. मंत्रीपदाच्या खुर्चीवर विराजमान होवूनही चळवळीविषयी काहीही करू शकत नाहीत. त्यामुळे चळवळीचे कसे नुकसान होते याचेही चित्रण या कादंबरीमध्ये पहायला मिळते.

'हिंदू' कादंबरीत गावातील जातीव्यवस्था, त्यामुळे दुरावलेला समाज, सुधारणावादाला विरोध करणारा हिंदू समाज, धर्माभिमानासाठी सुधारणावादी दलिताचा खून करतो व तो खून पचविण्यासाठी त्या दलित नेत्याच्याच भावाचा राजकारणामध्ये वापर केला जातो. यामधून सवर्ण-दलितांचा संघर्ष व दलित चळवळीचे राजकीय अपयश लिंबाळेंनी दाखविले आहे. या तीनही कादंबऱ्यांमधून दलित चळवळीचे चित्रण कसे केले आहे हे पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

३.२ चळवळीचे महत्त्व :

शरणकुमार लिंबाळे हे दलित चळवळीमधील सक्रीय कार्यकर्ते आहेत. त्यामुळे दलित चळवळीविषयी त्यांना आत्मीयता आहे. चळवळ ही दलितांच्या जीवनात परिवर्तन घडविणारे साधन आहे. म्हणूनच दलितांनी संघटित राहिले पाहिजे याचे चित्रण त्यांनी केले आहे. आज स्वातंत्र्यानंतर ६० वर्षे होवूनही या देशातील प्रस्थापित

समाजाविरुद्ध दलित समाजास लढा घावा लागतो . आजही कित्येक गावामध्ये दलितांना मंदिरात प्रवेश दिला जात नाही, पाणवठ्यावर पाणी भरू दिले जात नाही . कोकणामध्ये आजही दलितांसाठी वेगळे पाणवठे आणि वेगळ्या विहिरी आहेत . शहरामध्येही अंतर्गत जातीयता आजही पहायला मिळते . आपले हक्क मिळविण्यासाठी दलितांना चळवळ करावीच लागते . कॉलेजमध्येही दलित युवकांच्या वेगळ्या संघटना पहावयास मिळतात . दलित विद्यार्थ्यांचे प्रश्न हे इतर विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नाहून वेगळे असतात . आपल्या प्रश्नासाठी दलित युवकांना लढा घावाच लागतो . ती त्याची जबाबदारी बनते . दलित विद्यार्थ्यांना समाज आणि चळवळ याकडे दूर्लक्ष न करता स्वतःसाठी व समाजाच्या प्रश्नासाठी चळवळ करावी लागते . त्यांना याची जाणीव करून देताना 'उपल्या' कादंबरीत रोहिदास म्हणतो, "आपण चळवळीला महत्वाचं मानून शिक्षणाला दुय्यम मानतो, असं नाही . चळवळ ही महत्त्वाची त्याचबरोबर शिक्षणही महत्त्वाचं . आपण ज्या समाजात जन्मलो आहोत, त्यासाठी आपल्याला एकाचवेळी अनेक पातळ्यांवर लढावं लागणार आहे... शिक्षणाबरोबर अन्य जबादाऱ्यांचीही जाण असणं महत्त्वाचं आहे ."

दलित युवकाला एकाचवेळी शिक्षण, समाज व चळवळ याविषयीच्या जबाबदाऱ्या पार पाडायच्या असतात . डॉ . बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या 'शिका! संघटित व्हा! संघर्ष करा!' या विचारानुसार त्यांना शिक्षण घेवून समाजास संघटित करून आपल्या हक्क व कर्तव्यासाठी लढा द्यायचा आहे परंतु दलित समाजात वेगळीच स्थिती पहायला मिळते . उच्चशिक्षित गट व अशिक्षित गट यामध्ये दुरावा निर्माण झालेला दिसतो .

उच्चशिक्षित वर्ग नोकरी मिळाल्यामुळे, आर्थिक संपन्नतेमुळे समाजापासून दुरावलेला आहे . आपले समाजबांधव इतकेच काय गावाकडील आई-वडिलांनाही विसरून अलिशान सोसायटीमध्ये राहू लागला आहे . त्यामुळे गावाकडील समाज व उच्चशिक्षितांमध्ये दुरावा निर्माण होत आहे . याचा परिणाम चळवळीवर होतो आहे हे प्रकर्षाने दिसून येते .

दलितांमध्ये आजही शिक्षित लोकांचे संघटन होण्याची गरज आहे . दलितांमध्ये संघटितपणा नसेल तर इथली मनुवादी संस्कृती दलितांवर अत्याचार केल्याशिवाय राहणार नाही . असंघटित दलित समाज कधीही आपले जीवन सुखी व

समाधानाने जगू शकत नाही . डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पश्चात रिपब्लिकन पक्षातील फुटीरवादी नेत्यांनी चळवळीला खिंडार पाडले . दलितांमधील संघटित शक्ती कमी झाली . नेतृत्वासाठी फुटीरता वाढली . त्यामुळे अनेक संघटनांची निर्मिती झाली . संघटित शक्ती कमी झाल्यामुळे दलितांवरील अत्याचारामध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते . संघटनेचे महत्त्व पटवून सांगताना 'उपल्या' कादंबरीतील मिलिंद संतप्तपणे बोलतो, "बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निधनानंतर दलितांना कोणी वाली नाही... आपले पुढारी सत्ताधारी पक्षानं विकत घेतले आहेत... त्यांना सामान्य माणसाच्या प्रश्नाकडं लक्ष द्यायला वेळ नाही . स्वातंत्र्यानंतरही आमच्यावर अन्याय अत्याचार होत आहेत... आपल्याकडे अन्याय अत्याचाराविरूद्ध लढण्यासाठी प्रभावी अशी संघटना नाही . अपृश्यतेच्या प्रश्नावर लढ्यासाठी एका स्वतंत्र संघटनेची गरज आहे . दलितांवर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचाराविरूद्ध लढण्यासाठी आपल्याला दलित विद्यार्थ्यांची संघटना करावयाची आहे" ६

आज काही प्रमाणात युवकांना संघटनेचे महत्त्व पटले आहे . त्यामुळेच कॉलेजमध्ये दलित युवकांच्या वेगळ्या संघटना पहावयास मिळतात . दलित विद्यार्थ्यांचे प्रश्न सवर्णय विद्यार्थ्यांपेक्षा वेगळे आहेत . दलित युवकांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांना संघर्ष करावा लागतो . कॉलेजमधील वाढीव फी, शासनाकडून मिळणाऱ्या सवलतींची पूर्तता करून घेणे, राखीव जागावरील विविध प्रश्न, काही प्राध्यापकांच्या मनुवादी प्रवृत्तीला बळी पडलेले विद्यार्थी, अशा विविध समस्या दलित युवकांसमोर आहेत . तसेच समाजामध्येही वेळोवेळी निर्माण होणाऱ्या समस्या यांना तोंड देण्यासाठी प्रभावी संघटन पाहिजे याची जाणीव दलित युवकांना आहे हे दाखविण्यासाठी कॉलेजमधील युवकात चळवळीचा उदय कसा होतो याचेही चित्रण शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीमध्ये दिसून येते .

३.३ दलित पँथरविषयीचे चित्रण :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरोत्तर दलित चळवळीचे समर्थनपणे नेतृत्व करणारी जहाल युवक संघटना म्हणून 'दलित पँथर' या संघटनेला ओळखले जाते . डॉ.बाबासाहेबांनंतर चळवळीमधील फुटीरतेमुळे दलित समाज असंघटित होता . दलितांवरील अत्याचार वाढत होते त्यांना प्रतिकार करण्यासाठी प्रभावी संघटन नव्हते .

त्याचवेळी शिक्षण, विज्ञान, कायदा आणि आंबेडकरी विचारामुळे दलित सुशिक्षित तरूणांमध्ये आत्मसन्मानाची भावना निर्माण होत होती. दलितांच्या समस्या स्वातंत्र्यानंतर पंचवीस वर्षांनीही तशाच होत्या अशावेळी डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांचा वारसा सांगणारा रिपब्लिकन पक्ष मात्र सत्ता, स्वार्थ, तडजोडी, लाचारी आणि गटबाजीने बरबटलेला होता. अशा परिस्थितीत दलितांवरील अन्याय, अत्याचाराचा विरोध करण्यासाठी ९ जुलै १९७२ रोजी दलित पॅथरची स्थापना झाली.

पॅथरपूर्वी दलितांच्या छोट्या संघटना होत्या पण राज्यव्यापी संघटना नव्हती. पॅथर ही प्रथम राज्यव्यापी जहाल युवकांची संघटना उदयास आल्यामुळे चळवळीत या संघटनेला महत्त्वाचे स्थान मिळाले. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या 'भिन्नलिंगी' कादंबरीतील 'राम' हा दलित पॅथर मधील सक्रीय कार्यकर्ता आहे. त्यामुळे तो गावो-गावी जावून लोकांमध्ये संघटितपणा निर्माण करतो. एखाद्या गावातील दलितांवर अन्याय झाला असेल त्या ठिकाणी जावून पॅथरतर्फे त्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवतो, दलितांची संघटना निर्माण करतो.

'उपल्या' कादंबरी मधील दयानंद किणीकर, गौतम गांगुर्डे, रोहिदास आणि गोविंद सरवदे यांना पॅथरविषयी आस्था आहे. त्यांची कॉलेजमध्ये 'रिपब्लिकन स्टूडन्ट आसोसिएशन' नावाची संघटना आहे. परंतु त्यांना 'दलित पॅथर' या संघटनेविषयी ओढ निर्माण झाली आहे. ही दलितांची राज्यव्यापी जहाल संघटना आहे. याविषयीचे महत्त्व सांगताना 'उपल्या' कादंबरीत लिंबाळे लिहितात, "दलित विद्यार्थ्यांच्या जिल्हा आणि तालुका पातळीवर संघटना होत्या. कोणी आपल्या संघटनेचे नाव दलित युवक आघाडी, रिपब्लिकन युवक... त्याशिवाय मोहल्यापुरत्या, वस्त्यापुरत्या, चौकापुरत्या अनेक संघटना अस्तित्वात होत्या. त्या सर्व संघटनांना एक व्यासपीठ नव्हतं. ह्या संघटना सुट्या होत्या. त्यांचे प्रश्न शासन दरबारी मांडले जात नव्हते. 'दलित पॅथर' स्थापनेमुळे दलित तरूणांमध्ये उत्साहाचं वातावरण निर्माण झालं होतं. दलित समाजाची आशा जागली होती."९ यामधून दलित पॅथरचे महत्त्व त्यांनी सांगितले आहे. या संघटनेत डॉ. बाबासाहेबांवरील असीम श्रद्धा, दलित समाजाविषयीचा अपार जिद्दाला असणारे, सामाजिक विषमतेविरुद्ध पेटून उठलेले तरूण होते. त्यांनी दलितांच्या हक्कासाठी व

दलितांवरील अन्यायाविरुद्ध मोठ्या ताकदीने लढा दिला. त्यामुळेच युवकांमध्ये या संघटनेविषयी आत्मीयता निर्माण झाली होती.

एखाद्या स्फोटाप्रमाणे दलित पँथर ही संघटना उदयास आली. या संघटनेमधील युवक 'जशास तसे' या धोरणानुसार दलितांवर अन्याय करणाऱ्या किंवा हल्ला करणाऱ्यांवर प्रतिहल्ले करून त्याचा प्रतिकार करित होते. त्यामुळे काही काळातच या संघटनेची दहशत निर्माण झाली. या संघटनेमधील बेदरकार भाषणे, गर्दी खेचणाऱ्या वादळी सभा, हाणामारी, मोर्चे, पोलिस केसेस यामुळे कमी वेळेतच 'पँथरने' दलितांच्या मनात स्थान निर्माण केले. गावागावातील दलित संघटना पँथर संघटनेत सामील होवू लागल्या. आक्रमक धोरणामुळे कॉलेज युवकांवर संघटनेचा प्रभाव पडला. त्यामुळे कॉलेजमध्ये तसेच शहरामध्ये दलित पँथरचा बोर्ड लावून दलित युवकांनी आपल्या चळवळीच्या कामास गती दिली. 'उपल्या' कादंबरीमध्ये कॉलेजमधील युवक दलित पँथरची स्थापना करतात याविषयीचे चित्रण आले आहे. "..... सकाळीच दोन-तीन रिश्का आल्या. रिश्कातून काही दलित तरूण उतरले. त्यांनी मोठा बोर्ड आणला होता. सर्वांनी तो बोर्ड रूमवर लावला. बोर्डवर चित्याचं चित्र होतं. तो दलित पँथरचा बोर्ड होता. जिल्हाध्यक्ष म्हणून गांगुर्डेच नाव रंगवलं होत. जिल्ह्यात पँथरचे कार्यालय सुरू झालं. अफवा पसरवी तशी बातमी पसरली." दलित पँथर ही युवकांच्या आत्मतेजाचे प्रतीक होते. त्यामुळे या संघटनेची स्थापना करण्यासाठी युवक वेगाने एकत्रित येवून कोणत्याही नेत्याच्या हूकूमाची वाट न पाहता स्वतः निर्णय घेवून त्वरेने कार्याला सुरुवात करत होते. याविषयीचेही चित्रण या कादंबरीत आले आहे.

तत्कालिन दलित चळवळीला पँथरसारख्या संघटनेची गरज होती त्यामुळेच ही संघटना जलद नावारूपाला कशी आली, याचे चित्रण कादंबरीत आले आहे. विवेचनात दलितांमधील दलित चळवळीचे व पँथरचे महत्त्व यामधून दाखविले आहे. त्यामुळे या सर्व घटनांमध्ये जिवंतपणा जाणवतो याशिवाय आपलेपणा व चळवळी विषयीचे प्रेम, आस्था दिसून येते.

३.४ चळवळीमधील मोर्चाचे चित्रण :

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीत प्रकर्षाने जाणवते ते दलित सवर्ण संघर्ष आणि त्यामधून दलित कार्यकर्त्यांनी आपल्या मागण्यांसाठी काढलेले मोर्चे या देशातील दलितांना आजपर्यंत कोणतीही सुविधा किंवा साधे माणुसकीचे हक्कही संघर्ष केल्याशिवाय मिळालेले नाहीत. याविषयी प्रा.केशव मेश्राम म्हणतात, “दलितांना कुठलीही गोष्ट ह्या देशात हक्काची आणि न्यायाची म्हणून कधी दिली गेलीच नाही. प्रत्येक गोष्टीसाठी लढा उभारावा लागणे, रक्ताची शिंपण करणे आणि थोडे काही मिळवणे, असेच दलित चळवळीचे चालणे प्रत्ययाला येते.”^{१९} दलित जनता या देशाची मूलनिवासी असतानाही त्यांना या देशामध्ये कोणतीही गोष्ट विनासंघर्ष मिळालेली नाही. त्यामुळे आपल्या मागण्यांसाठी आंदोलने, मोर्चे हे दलित चळवळीमध्ये सातत्याने होत राहिलेले आहे. आजही दलितांना प्रत्येक प्रश्नासाठी रस्त्यावर येऊन संघर्ष करावा लागतो. विविध मागण्यांसाठी मोर्चे काढावे लागतात हे या देशातील वास्तव आहे. लिंबाळेंनी आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये मागण्यांसाठी तसेच अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी चळवळीमधील युवकांनी काढलेल्या मोर्चाचे चित्रण केलेले दिसते. त्यांच्या ‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीत ‘मुळे’ या गावी डॉ. बाबासाहेबांच्या पुतळ्याची काही समाजकंटक विटंबना करतात. या लांछनास्पद घटनेचा निषेध करण्यासाठी व पुतळा विटंबनेतील आरोपींना लवकरात लवकर पकडण्यासाठी पॅथरमधील कार्यकर्ते मोर्चाचे आयोजन करतात याचे वर्णन केलेले आहे. धरण फुटलेल्या पाण्यासारखी गर्दी मोर्चात होते. युवकांच्या उत्साहाला उधाण आलेले असते. प्रत्येकाच्या मनात या व्यवस्थेविरुद्ध राग खदखदत असतो. त्यामुळे मोर्चातील युवक कोणालाही न घाबरता घोषणा देतात. घोषणेत शिवराळ भाषेचाही वापर होतो.

मोर्चा मेकिनिकी चौकात आल्यानंतर दोन-तीनशे माणसं मोर्चात सामील होतात. त्यामुळे घोषणा बाजीने चौक दुमदूमतो. सर्व शहरामध्ये घोषणा बाजीचा आवाज येतो. इतक्यात मोर्चात दंगल उसळते. पोलिस लाठीहल्ला करतात. अश्रुधूराच्या नळकांड्या सोडल्या जातात. लोकांना पांगविण्याचा प्रयत्न केला जातो. तरीही मोर्चा पुढेच सरकतो. याचे विस्तृत वर्णन करताना शरणकुमार लिंबाळे लिहितात, “मोर्चा कलेक्टर

कचेरीजवळ येतुया . पोलिस मोर्चाभोवती कडे करतात . मोर्चा अडविला जातो . मोर्चा धगधगू लागतो . मोर्चानं रौद्ररूप धारण केलं आहे . मोर्चावर लाठीहल्ला झाल्याचं कळताच धाकल्या अन् थोरल्या महारवाड्यातून अनेक माणसं येवून मोर्चात मिळतात . मोर्चा हिंस्त्र जंगली पशूसारखा आक्राळ-विक्राळ दिसू लागतो .”^{१०} निषेधमोर्चाच्या या वर्णनामधून मोर्चामधील तीव्रता जाणवते . दलितांचा विरोध व असंतोष उफाळताना दिसून येतो . बाबासाहेबांनी या देशामध्ये लोकशाही प्रशासनाची अंमलबजावणी केली आहे . त्यामुळे देशातील गोर-गरीब, कष्टकरी, भटक्या, आदिवासी, विमुक्त जनतेला न्यायाचे दालन खुले झाले आहे ते आपल्या मागण्या आंदोलनाने मांडू शकतात .

शरणकुमार लिंबाळेंनी कादंबऱ्यांमध्ये चळवळीविषयीची सर्व बाजूने मांडणी केली आहे . चळवळीचे चांगले गुणही त्यांनी दर्शविले आहेत तर चळवळीच्या कार्यकर्त्यांच्या अवगुणांचीही चर्चा केली आहे . कादंबरीमध्ये रंजकता आणणारे काही प्रसंगही आहेत . कधी कधी आपण का चळवळ करतो? कशासाठी चळवळ करतो? चळवळीचा फायदा काय? यासारखे प्रश्न पडतात . ‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीत चळवळी विषयीच्या या प्रश्नांचे चित्रणही पहावयास मिळते .

या कादंबरीमध्ये ‘सुमी’ या दलित तरुणीवर बलात्कार होतो . बलात्कार करणारा सरपंचाचा मुलगा असल्यामुळे ‘सुमी’ ला गावात न्याय मिळत नाही . तिला गाव सोडून शहरात यावे लागते . शहरात पँथरमधील कार्यकर्त्यांना ही घटना समजते . त्यावेळी पँथरवाले मोर्चे काढून तीव्र आंदोलन करतात . परंतु सुमीला न्याय मिळत नाही . त्यावेळी पँथरमधील रामला प्रश्न पडतो, “पँथरनं सुमीसाठी मोर्चा काढला . पँथरनं सुमीसाठी निदर्शने केली . सुमीचा अन्याय वेशीवर टांगला . सुमीला वेशीवर टांगलं, पर तिचा संसार? पँथरनं तिच्यासाठी काय केलं? ती तशीच वाया जाणार का?”^{११}

दलित पँथरने सुमीला न्याय मिळविण्यासाठी मोर्चा काढला, आंदोलने केली याविषयीच्या बातम्या वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध झाल्या परंतु काही दिवसांनी सर्व शांत झाले . बलात्काराच्या शिक्षा झालीच नाही . सुमीसमोर अनेक संकटे उभी राहिली . संपूर्ण समाज तिच्याकडे एक बलात्कारित या नजरेने पाहू लागला . तिची उपेक्षा करू लागला . तिच्याबरोबर लग्न करायला कोणी तयार होईना . शेवटी पोटासाठी तिला वेश्या व्यवसाय

स्वीकारावा लागतो. यावेळी त्याच्यापुढे प्रश्न पडतो की या चळवळी, आंदोलन कशासाठी? अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवून दोषींना शिक्षा देण्यासाठी आपण मोर्चे काढतो, मोर्चाच्यावेळी कार्यकर्त्यांचे, नेत्यांचे फोटो वर्तमानपत्रातून झळकू लागतात. त्यांच्या नावापुढील वलय वाढते, पण कार्यकर्त्यांना किंवा अन्यायग्रस्त भगिनीच्या संपूर्ण जीवनाची व्यवस्था चळवळ करू शकत नाही. अपराध्याला शिक्षा होत नाही. उलट त्या अन्यायग्रस्त भगिणीचे जीवन उध्वस्त होते. आपण चळवळीतून काय मिळवतो? कशासाठी चळवळ करतो? कशासाठी मोर्चे काढतो? हे प्रश्न निर्माण होतात. लिंबाळेंनी या प्रश्नाच्या मांडणीतून चळवळीमधील कार्यकर्त्यांना जागृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच कार्यकर्त्यांच्या अंतर्मनाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येते. शरणकुमार लिंबाळेंनी चळवळीत काम केले आहे. त्यामुळे सामान्य कार्यकर्त्यांचे जीवन आणि त्याची मानसिक अवस्था याचे प्रभावीपणे चित्रण ते करताना दिसून येतात.

३.५ काळा स्वातंत्र्यदिनाविषयीचे चित्रण :

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या वरील तीनही कादंबऱ्यांमध्ये आंबेडकरोत्तर दलित चळवळीविषयीचे चित्रण पहावयास मिळते. प्रामुख्याने त्यांनी 'दलित पॅथर' या संघटनेने केलेल्या कार्याविषयीचे चित्रण कादंबरीमध्ये केले आहे. दलित पॅथरने १५ ऑगस्ट १९७२ हा दिवस 'काळा स्वातंत्र्य दिन' म्हणून साजरा करण्याचे निश्चित केले होते. १९७२ साली देशाला स्वातंत्र्य मिळून २५ वर्षे पूर्ण होणार होती परंतु ह्या स्वातंत्र्याचा काहीच लाभ देशातील दलितांना झाला नव्हता. या आंदोलनाची पार्श्वभूमी सांगताना प्रल्हाद चेंदवणकर म्हणतात, "१५ ऑगस्ट १९७२ हा भारतीय स्वातंत्र्याच्या रौप्यमहोत्सवाचा दिवस. परंतु हा दिवस आम्ही 'काळा स्वातंत्र्य दिन' म्हणून साजरा करण्याचे ठरविले. कारण गेल्या पंचवीस वर्षांच्या कालखंडामध्ये गावकुसाबाहेरच्या झोपड्यांमध्ये काळाकुट्ट अंधारच होता. दलितांचं दुःखं, दैन्य, दारिद्र्य अजूनही हटलेलं नव्हतं. याउलट त्यांच्यावर अमानुष अन्याय आणि अत्याचार होत होते. या अन्याय, अत्याचाराला शरण न जाता त्यांचा निधड्या छातीने, जिवावर उदार होऊन सडेतोडपणे मुकाबला केला पाहिजे ह्या विचाराचा प्रसार आणि प्रचार करण्यासाठी, अंधारात खितपत पडलेल्या, हतबल झालेल्या दलित तरुणांच्या मनगटात जोर आणि छातीत हिम्मत

आणण्यासाठी अशी बंडखोरी करणे आम्हाला आवश्यक वाटत होते.”^{१२} म्हणून काळा स्वातंत्र्य दिन हे पँथरचे आंदोलन त्यावेळी गाजले. दलित युवकांना या आंदोलनामुळे नवचेतना मिळाली. पँथरने एकजुटीने सर्वत्र हा कार्यक्रम यशस्वीपणे राबविला. यावेळी स्वातंत्र्याच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षानिमित्ताने डॉ. अनिल अवचट यांनी ‘साधना’तर्फे एक विशेषांक काढला होता. त्यामधील ‘काळा स्वातंत्र्य दिन’ या राजा ढाले यांच्या लेखाने सर्वत्र खळबळ उडाली होती. संपूर्ण महाराष्ट्रभर हाहाकार उडाला. या साप्ताहिकाचे संपादक ‘यदुनाथ थते’ यांच्याविरूद्ध आंदोलने केली. त्यांना संपादक पदाचा राजीनामा द्यावा लागला. या आंदोलनाने काही ठिकाणी हिंसक वळण घेतले. हा कार्यक्रम म्हणजे दलित-सवर्ण असे युद्धच भडकले आहे असे वातावरण त्याकाळी निर्माण झाले होते. सर्व पँथरने मुंबईवरून पुण्यात येऊन या विशेषांकांच्या पाठिंब्यासाठी मोर्चा काढला होता. ही चळवळीमधील महत्त्वाची घटना आहे. या विषयीचे चित्रण ‘भिन्नलिंगी’ मध्ये पुढीलप्रमाणे येते, “तो पंधरा ऑगस्ट, तो पँथरचा काळा दिन अन् त्या दिशी सारं शहरच पेटलतं. वर्णयुद्ध भडकलं. ज्या दिशी भारत स्वातंत्र झालता. त्या दिवशी एका पारतंत्र्याची लढाई.”^{१३}

‘काळा स्वातंत्र्य दिन’ ही चळवळीमधील महत्त्वपूर्ण घटना आहे. परंतु ‘भिन्नलिंगी’ मध्ये याचा फक्त दोन ओळीत उल्लेख आला आहे. या आंदोलनामुळे आंबेडकर पुतळ्याची विटंबना होते. अशा प्रकारचे चित्रण त्यांनी कादंबरीत केले आहे. म्हणजेच या कादंबरीत त्यांनी या आंदोलनाला योग्य न्याय दिलेला नाही. पँथरची स्थापना जूलै १९७२ साली झाली आणि ऑगस्टमध्येच हे आंदोलन भडकले होते. त्यामुळे चळवळीमध्ये युवकांचा प्रभाव अधिक होता तसा प्रभाव ‘भिन्नलिंगी’त दिसून येत नाही.

या आंदोलनाचे चित्रण ‘उपल्या’ कादंबरीत मात्र विस्तृतपणे आले आहे. “चौदा ऑगस्टची रात्र राष्ट्रपती, स्वातंत्र्याच्या पूर्व संध्येला राष्ट्राला उद्देशून भाषण करित होते आणि दलित वस्त्यांमधून स्वातंत्र्याचा निषेध करण्यासाठी तयारी चालली होती. दलित वस्त्या रात्री उजेडासारख्या वागत होत्या. लोकांची मनं भय आणि उत्साह, जिद्द आणि जोखीम ह्यांनी गलोलीगत ताणली होती.

मध्यरात्रीच्या सुमारास लोकांचे अनेक जथ्ये बाबासाहेबांच्या पुतळ्यापुढं जमु लागले..... मोर्च्याला उद्देशून रोहिदास आणि इगळेची भाषणं झाली आणि मोर्चा घोषणा देत हलू लागला. सात हजारांचा जनसमूह आणि तेवढ्याच संख्येने पोलिसही मोर्चा पुढे नेऊ नये, म्हणून पोलिस आयुक्तांनी विनंती केली, पण कार्यकर्त्यांनी माघार घेतली नाही. पोलिसांनी मोर्चाभोवती कडं केलं. कार्यकर्ते आणि पोलिसात बोलणी झाली. प्रतीकरूपानं एकच मशाल पेटवावी, असं ठरलं. रात्री बारा वाजता सुरू झालेला मोर्चा सकाळी पंचशील नगरात पोहोचला.” १४

‘उपल्या’ मध्ये अनेक आंदोलनाची चित्रणे आली आहेत. हे चित्रण कादंबरीकाराने अत्यंत प्रभावीपणे केले आहे. त्यांनी पँथरमधील या आंदोलनाला न्याय देण्याचे काम या कादंबरीत केले आहे. या दोन्ही कादंबरीतील चित्रणामधून ‘काळा स्वातंत्र्य दिन’ ह्या दलित चळवळीच्या आंदोलनाची ओळख वाचकांना होते.

३.६ भूमी बळकाव आंदोलन :

दलित पँथरने दलितांच्या विविध प्रश्नासाठी सतत आंदोलने केलेली आहेत. आंबेडकरोत्तर दलित चळवळीत दादासाहेब गायकवाडांनी राष्ट्रीय पातळीवर भूमी बळकाव आंदोलन केले. त्यावेळी देशभरातून अनेक दलित, कष्टकरी, भूमीहिनांनी सहभाग घेवून मोठ्या प्रमाणात जेलभरो आंदोलन केले होते. या आंदोलनात शासनाने आंदोलनकर्त्यांच्या मागण्या मान्य केल्या होत्या. पण कालांतराने रिपब्लिकन नेत्यांनी या मागण्यांकडे दूर्लक्ष केल्यामुळे त्याची पूर्तता शासनाने केली नाही. १९७८ नंतर दलित पँथरने ‘भूमी बळकाव’ आंदोलनाचे रणशिंग फुंकले. याला समाजामधून चांगला प्रतिसाद मिळाला. या आंदोलनामध्ये पँथर्स गावोगावी जाऊन पडीक जमिनीवर स्थानिक भूमिहिनांना घेऊन आंदोलन करत, जमिनीवर कब्जा करीत होते. त्यानंतर जमीन कसण्यासाठी लोकांच्या ताब्यात देत.

‘उपल्या’मध्ये पँथर्सने दहिटण या गावी आंदोलन केले. त्यावेळी गावातील सर्व भूमीहिनांना घेऊन पडीक जमिनीवर अतिक्रमण करण्यासाठी मिलिंद, रोहिदास आणि रमा यांनी लोकांना या आंदोलनाची पार्श्वभूमी सांगितली. आपण पडीक जमिनीवर अतिक्रमण करणार आहोत. हा काही गुन्हा नाही तर ज्या जमिनीतून पीक येत

नाही, त्या जमिनीतून आपण पीक काढणार आहोत . त्यामुळे आपण उत्पन्न वाढवत आहोत अशी आपली भूमिका सांगून ते लोकांना तयार करित होते . गावोगावी अतिक्रमण करून जमिनी बळकावण्याच्या, सर्व गावातील आंदोलनकर्त्यांना समान जमीन वाटप करायचे आणि पुढील गावाचा कार्यक्रम तयार करायचा असे आंदोलनाचे स्वरूप होते . त्यावेळी फॉरेस्टवाले एफ .आय .आर .नोंदवून लोकांना अटक करित व त्यांना चौदा दिवसाची सक्तमजूरीची शिक्षा होई . शिक्षा संपल्यावर लोक या जमिनीचा ताबा घेऊन जमीन कसत होते .त्यामुळे या आंदोलनाला खूप प्रतिसाद मिळाला . “गावागावातून भूमी बळकाव आंदोलनाची मागणी होऊ लागली . हे आंदोलन केवळ पँथरचे राहिलं नव्हतं . हे आंदोलन भूमिहीन शेतकऱ्यांचं झालं होतं .”^{१५}

‘भूमी बळकाव’ आंदोलनाची विस्तृत चित्रण शरणकुमार लिंबाळे यांनी ‘उपल्या’ मध्ये केले आहे . या आंदोलनामुळे अनेक भूमिहिनांना जमिनी मिळाल्या होत्या . त्यामुळे आर्थिक विवंचनेतून काही प्रमाणात दलितांची सुटका झाली . लोकांचे आर्थिक प्रश्न सोडविल्याशिवाय त्यांचा चळवळीला पाठिंबा मिळणार नाही हे ओळखून चळवळ वाढविण्यासाठी व दलितांना संपन्न बनविण्यासाठी पँथरने हे आंदोलन केले होते . याचे विस्तृतपणे मांडणी ‘उपल्या’ कादंबरीत दिसून येते .

३.७ सुशिक्षित छेकाऱ्यांच्या प्रश्नाविषयीचे चित्रण :

‘भिन्नलिंगी’, ‘उपल्या’ व ‘हिंदू’ या तीनही कादंबऱ्यांमध्ये दलित चळवळीमधील युवकांचे योगदान पहावयास मिळते . ‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीतील ‘राम’ हा बी .ए .झालेला पँथरमधील युवक आहे तर ‘उपल्या’ मधील मिलिंद, रोहिदास, भीमा भोळे, पंडित कानडे आणि चंद्रकांत अंभोरे हेही कॉलेजमधील पँथरचे कार्यकर्ते आहेत . तर ‘हिंदू’ मधील कबीर कांबळे, रोहित कांबळे, मिलिंद, रमा बाबर, राहूल बनसोडे हे युवक आहेत . ‘उपल्या’ कादंबरीतील मिलिंद व रोहिदास या युवकांचे व्यक्तिचित्रण पुढे ‘हिन्दु’ कादंबरीमध्ये पहावयास मिळते . ‘उपल्या’ कादंबरीत सुरू होणारी युवकांची चळवळ ‘हिंदू’ कादंबरीत कार्यरत असलेली पहावयास मिळते . म्हणजे तो चळवळीचा पुढील टप्पा मानला पाहिजे . या कादंबऱ्यांमध्ये सुशिक्षित बेकारांचेही चित्रण आले आहे .

दलित पँथर ही संघटना सुशिक्षित युवकांची होती. या संघटनेमध्ये कॉलेज युवकांची संख्याही मोठ्या प्रमाणावर होती. डॉ. बाबासाहेबांच्या विचाराने प्रभावित झालेल्या दलितांमध्ये शिक्षणाचे महत्त्व वाढले. त्यामुळे शिक्षणाविषयी जागृती होऊन मोठ्या प्रमाणात शिक्षित तरूण तयार झाले. पण जातीयवाद, वर्णद्वेष यामुळे दलितांना नोकऱ्या नाकारल्या जात होत्या. म्हणून दलितांमध्ये सुशिक्षित बेकारांचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाला. त्यामध्ये दलितांकडे मोठे उद्योगधंदे नसल्यामुळे युवकांच्या हाती कोणतेही काम नव्हते. सुशिक्षित बेकार युवकांना नोकऱ्या मिळवून देण्यासाठी पँथरला संघर्ष करावा लागला. पँथरने आपल्या संघटनेच्या घटनेमध्येही बेकारांविषयी तरतूद केली होती, “शहरातील दलित व श्रमिक वर्गातील बेकार तरूणांना नोकऱ्या मिळाल्या पाहिजेत, नाहीतर नोकरभत्ता मिळाला पाहिजे.”^{१६} बेकारांचा प्रश्न हा दलित पँथरच्या मुख्य कार्यक्रमातील विषय असल्यामुळे त्यांनी सुशिक्षित तरूणांसाठी आंदोलने केली. त्यामध्ये शासकीय जागा लवकरात लवकर भराव्यात, राखीव जागा वाढवाव्यात यासाठी मोर्चा, उपोषण या मागाने वेळोवेळी पँथर्सने आंदोलने केली. या आंदोलनाचा प्रभाव या कादंबऱ्यांमधून दिसून येतो.

‘उपल्या’ कादंबरीमधील पँथरचा नेता मिलिंद याने सुशिक्षित बेकारांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी उपोषण चालू केले होते. सेवायोजन कार्यालयातील अधिकाऱ्यांची त्वरित बदली करावी व नाव नोंदवून पाच वर्षे झालेल्या बेकारांना दरमहा पाचशे रुपये बेकार भत्ता मिळावा या मागण्यांसाठी मिलिंदचे उपोषण होते. उपोषणाला सुशिक्षित बेरोजगारांचा पाठिंबा मिळाला. शोषणामुळे तरूणांमध्ये तणाव निर्माण झाला होता. सर्व जातीचे तरूण एक झाले होते. त्यामुळे बेरोजगारीचा प्रश्न जिद्दाळ्याच्या झाला होता, असे चित्रण या कादंबरीत पहावयास मिळते. याविषयीचा प्रसंग या कादंबरीत पुढीलप्रमाणे येतो, “पालक मंत्री ना.माने ह्यांनी मिलिंदची भेट घेतली. सेवा योजना अधिकाऱ्याची बदली करण्यात आली. नाव नोंदणीच्या सीनिअरिटी प्रमाणे कॉल देण्याचं आश्वासन देण्यात आलं. सुशिक्षित बेकारांचा प्रश्न कॅबिनेटमध्ये मांडण्याचं वचन देण्यात आलं. ना.माने ह्यांनी लिंबू सरबत दिलं. मिलिंदनं उपोषण सोडलं.”^{१७}

अशाप्रकारे तरूणांमधील समस्येचे चित्रण लिंबाळे यांनी केले आहे. उपोषणाची यशस्विताही याठिकाणी दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. शरणकुमार लिंबाळेंनी ज्याप्रमाणे चळवळीमधील मोर्चे, सभा, आंदोलने याविषयीचे चित्रण केले आहे, त्याचप्रमाणे उपोषणाचेही चित्रण केले आहे. मिलिंदचे उपोषण हे बेकारांच्या प्रश्नासाठीचे एक आंदोलन होते परंतु आंदोलनाच्या उपोषणाचा मार्ग अवलंबल्यामुळे जे विविध मतप्रवाह निर्माण झाले त्याचेही चित्रण कादंबरीत आले आहे. उपोषण म्हणजे गांधीवादी पद्धतीने केलेले आंदोलन असे समजले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा उपोषण मार्गाला विरोध होता असे मानले जाते, त्यामुळे संघटनेत मिलिंदच्या आंदोलनाला विरोध होतो. याचेही बारकाईने चित्रण 'उपल्या' कादंबरीत आले आहे. एकूणच शरणकुमार लिंबाळे यांनी या चित्रणात पँथरमधील सुशिक्षित बेकारांविषयीच्या आंदोलनाबरोबर संघटनेमधील मतभेदही चित्रित केले आहेत.

३.८ मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर लढ्याचे चित्रण :

दलित पँथरच्या इतिहासातील सर्वात मोठे आंदोलन म्हणून नामांतर आंदोलनाकडे पाहिले जाते. १९७७ साली सुरू झालेला मराठवाडा विद्यापीठाचा नामांतर लढा १९९३ पर्यंत सुरू होता. जवळ जवळ १७ वर्षे आंदोलन चालू होते. याविषयीची माहिती मागील प्रकरणात पाहिली आहे. 'उपल्या' कादंबरीमध्ये नामांतर लढ्याचे चित्रण पुढीलप्रमाणे आले आहे.

“भारतीय दलित पँथरनां मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा नाव द्यावं, अशी जाहीर मागणी केली आणि चळवळीला धार आली. बाबासाहेबांच्या नावावर प्रेम करणाऱ्या हजारो दलित तरूणांनी संघर्षात उडी घेतली. नामांतराच्या प्रश्नावर मराठवाडा पेटला. आगीचं लोण मराठवाडाभर पसरलं... नामांतराच्या प्रश्नानं उग्र रूप धारण केलं होतं नामांतर विरोधकांच्या हिंसक कारवाया वाढत होत्या... बौद्धांवर हल्ले होत होते... नामांतर हे केवळ नामांतर नव्हतं. एका इमारतीला एका व्यक्तीचं नाव देणं एवढं हे सोपं गणित नव्हतं. हे वैदिक-अवैदिक संस्कृतीमध्ये पुरातन काळापासून सुरू असलेल्या संस्कृती संघर्षाचं वर्तमान रूप होतं.”^{१८}

अशा पद्धतीने नामांतर लढ्याचे मार्मिक चित्रण लिंबाळे यांनी केलेले आढळते. नामांतर

लढा हे सवर्ण व दलितांमधील युद्धच होते . ज्याप्रमाणे आर्य व द्रविडांमध्ये युद्ध झाले तसेच हे वर्णयुद्ध भडकलेले होते . लिंबाळे त्याला संस्कृती संघर्षाचे वर्तमानरूप म्हणतात . या युद्धामध्ये दलितांची मोठ्या प्रमाणावर हानी झाली . शांतीनगर झोपडपट्टी जळून खाक झाली . दलितांच्या झोपड्या जळाल्या . वर्तमानपत्रवाल्यांनीही याविषयीच्या भडक बातम्या देवून हिंदुत्ववाद्यांच्या भावना भडकविल्या . त्यामुळे बहुसंख्य हिंदुंना दलितांवर अन्याय करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले . या लढ्यात पोलिस स्टेशनलाही आग लावण्यात आली . अनिरुद्ध कुलकर्णी या फौजदाराला जळकोटच्या लोकांनी पोलिस स्टेशनमध्ये जाळले . जेथे पोलिस स्टेशन जाळायला पाठीमागे पुढे पाहिले जात नाही, त्याठिकाणी दलितांची काय अवस्था झाली असेल? वातावरण खूप तापले . समाजवादी नेते फक्त बध्याची भूमिका घेत राहिले तरीही पँथरने हा लढा पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला .

दलितांनी आपल्यावरील अत्याचाराची भिती न बाळगता लढा पुढे चालूच ठेवला . अशाप्रकारे नामांतर लढ्यातील घटनांचे चित्रण कादंबरीत आलेले आढळते . लेखक चळवळीतील कार्यकर्ता असल्यामुळे त्यांनी या घटना अनुभवलेल्या आहेत . या लढ्यात दलितांना सवर्णांची व समाजवादी नेत्यांचा जातीयवादी विचार पहावयास मिळाला . गोविंदभाई श्रॉफ, अनंत भालेराव आणि नरहर कुरुंदकर या समाजवादी नेत्यांचे पितळ या आंदोलनामुळे उघडे पडले . स्वतःला पुरोगामी, सुधारणावादी, दलितोद्धारक म्हणवून घ्यायचे आणि दलितांच्या कत्तली करायच्या, त्यांच्या झोपड्या पेटवायच्या अशी वृत्ती काही नेत्यांनी अवलंबलेली दिसून येते . याचा संदर्भ कादंबरीत येतो . चळवळीमधील पहिला बळी ठरलेला पोचिराम कांबळे आणि कादंबरीतील बळी गेलेला देवीदास या घटना एकसारख्या वाटतात .

या लढ्यातील एक भाग म्हणून प्रा . जोंगेंद्र कवाडे यांच्या दलित मुक्ती सेनेने 'लॉंग मार्च' काढला होता . या लॉंग मार्चविषयी माहिती सांगताना कोल्हापुरातील कार्यकर्ते दत्ता जाधव म्हणतात, "दलित पँथर व नामांतरवादी कृती समितीने ६ डिसेंबर १९७९ रोजी लॉंग मार्च सत्याग्रह जाहीर केला . शासन नामांतर ठरावाची अंमलबजावणी करित नाही . आपणच आता विद्यापीठाच्या प्रवेश द्वाारावर डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ असा बोर्ड लावून नामांतर ठरावाची कार्यवाही करावी . याच हेतूने

लॉग मार्चचे आयोजन करण्यात आले.”^{१९} दत्ता जाधवांनी सांगितल्याप्रमाणे नामांतराचा बोर्ड लावण्यासाठी राज्यभरातून लोक ‘लॉग मार्च’ ने जमा झाले .

याविषयीचे चित्रण ‘उपल्या’ कादंबरीत असे येते की, “महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून लोकांचे जथ्थे लॉगमार्च मध्ये सामील होणार होते . गावागावातून लोक ह्या मोर्चामध्ये येणार होते . महाराष्ट्रातील सर्व नामांतरवादी जनता औरंगाबादमध्ये दाखल होऊन स्वतः विद्यापीठाचा नामफलक बदलणार होती .”^{२०} हा लॉग मार्च दलित मुक्ती सेनेमार्फत होता . त्यामुळे पँथरमधील कार्यकर्त्यांत या मार्चविषयी विरोधी वातावरण निर्माण झाले होते याचेही चित्रण करायला शरणकुमार लिंबाळे विसरत नाहीत . एखाद्या आंदोलनामुळे आदर्श गावामध्येही जातीयवादी भावना कशी पेट घेते याचेही चित्रण त्यांच्या कादंबरीत येते .

‘सुगाव’ या गावाला आदर्श गाव म्हणून पुरस्कार मिळालेला होता . त्याठिकाणी दलित-सवर्ण गुण्या-गोविंदाने रहात होते . पण नामांतर आंदोलनामुळे गावातील वातावरण दुषित होऊन गावातील हायस्कूलच्या भिंतीवर असलेल्या नेत्यांच्या फोटोपैकी डॉ . बाबासाहेबांच्या फोटोला कोणतरी शेण फासले . यामुळे गावात तणाव निर्माण होतो . दलित युवक मोर्चा काढतात व त्या घटनेला विरोध करण्यासाठी नेत्यांचे फोटो असलेली भिंत पाडतात . गावकरीही भिंती पाडण्यास सरसावतात . या वादातून गावातील शाळा पाडली जाते . गावगुंड दलितांना हाकलून लावतात . पोलिस येऊन गावातील युवकांना अटक करतात . स्टेशनच्या आवारात त्यांच्यासाठी मंडप घालतात, त्यांच्या जेवणाची व्यवस्था करतात . पण इकडे दलितांना घर, गाव सोडून भटकावे लागते . मुलांची शाळा देवळात भरते . देवळात दलित मुलांना प्रवेश दिला जात नाही . शिक्षक त्यांना घरी पाठवितात आणि शाळेत मुलं जोरजोराने प्रतिज्ञा म्हणतात . ‘भारत माझा देश आहे, सारे भारतीय माझे बांधव आहेत . अशा चित्रणामधून नामांतर आंदोलनात गावा गावात दलितांची काय अवस्था झाली हे लेखकांनी दाखविले आहे .

नामातरांच्या चित्रणात शरणकुमार लिंबाळेंनी नामांतर लढ्याच्या सुरुवातीपासूनच्या बारीक-सारीक घटना, गावातील दलितांची स्थिती, याचे वर्णन केले आहे . हा लढा १४ जानेवारी १९९४ ला यशस्वी झाला . मराठवाडा विद्यापीठाला

डॉ. बाबासाहेबांचे नाव देण्यात आले. दलित चळवळीच्या इतिहासातील हा महत्त्वपूर्ण क्षण होता. दलित समाज १४ जानेवारी हा दिवस 'नामांतर दिन' म्हणून साजरा करतात त्याचे चित्रण त्यांच्या मात्र कादंबरीत येत नाही.

३.९ धर्मांतराचे चित्रण :

१४ ऑक्टोबर हा दलितांच्या जीवनातील एक महत्त्वपूर्ण दिवस आहे. हजारो वर्षांच्या धर्माध शक्तीने घातलेल्या बेड्यातून दलितांची या दिवशी सुटका झाली. हिंदू धर्माच्या गुलामगिरीतून मुक्त होऊन दलितांनी मानवतेची शिकवण देणाऱ्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यावर आधारलेल्या बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या लाखो अनुयायांसोबत १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला, ही ऐतिहासिक घटना आहे. विश्वात एवढ्या मोठ्या प्रमाणात रक्तविरहीत धम्मक्रांती घडण्याचे हे एकमेव उदाहरण आहे, हे सांगताना 'उपल्या' कादंबरीत, "१४ ऑक्टोबर धम्मचक्रप्रवर्तन दिन ह्या दिवशी एक सांस्कृतिक क्रांती झाली. हिंदू धर्मातील विषम जातीयव्यवस्थेला नाकारून बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या हजारो अनुयायांसह बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. भारतीय इतिहासात इतक्या संख्येने कधी धर्मांतर झालं नव्हतं."^{२२} अशी लेखकाने धर्मांतराची विवेचनात्मक मांडणी केली आहे. धर्मांतर ही दलित जीवनातील क्रांतीकारक घटना आहे. लिंबाळेंनी या घटनेची विस्तृत मांडणी न करता या दिवसाचे महत्त्व आणि दलितांच्या जीवनातील बदल याची थोडक्यात माहिती सांगितली आहे. 'उपल्या' कादंबरीत धर्मांतराच्या दिवसाचा थोडक्यात उल्लेख आला आहे. 'हिंदू' कादंबरीत मात्र धर्मांतराविषयी दलित कार्यकर्त्यांमधील झालेला चर्चेचे वर्णन आले आहे.

'हिंदू' कादंबरीत प्रखर धर्मवाद व जातीयवाद लेखकाने चित्रित केला आहे. सवर्ण युवकांमधील प्रखर हिंदूत्ववादामुळेच गावात दलित सवर्ण संघर्ष सुरू होतो. सिद्धार्थ पगारे, काशिनाथ पोळके, रोहित कांबळे आणि कबीर कांबळे यांच्यामध्ये धर्मांतरासंबंधी चर्चा होते, याचे चित्रण शरणकुमार लिंबाळे यांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे, "आपण हिंदू धर्माचा त्याग केला पाहिजे. मुसलमान किंवा ख्रिश्चन झालं पाहिजे.

भीमनगरमध्ये चर्च किंवा मशीद बांधले पाहिजे. त्याशिवाय हिंदू ताळ्यावर येणार नाहीत. - काशिनाथ पोळके.

‘इथं बुद्धविहार बांधलं पाहिजे.’ -रोहित कांबळे^{१२२}

वरील दोन संवादामधून दलितांचा हिंदू धर्माविषयी तिरस्कार दिसून येतो. दलित युवक हे मुसलमान किंवा ख्रिश्चन व्हायलाही तयार आहेत इतका हिंदू धर्माविषयी तिरस्कार त्यांच्यामध्ये निर्माण झाला होता. शेवटी ते बौद्ध धम्माचा स्वीकार करण्याचा निर्णय घेतात. त्यासाठी बाबासाहेबांचे साहित्य अध्याशासारखे वाचतात. त्यामधून धर्माविषयी चिकित्सा होते. डॉ.बाबासाहेबांनीही २० वर्षे अनेक धर्माची चिकित्सा करून १९५६ ला बौद्ध धर्म स्वीकारला होता. यावरून धर्मांतर ही एकाएकी घडलेली घटना नसून ती विचारपूर्वक, अभ्यासपूर्ण घेतलेला निर्णय आहे याचे चर्चात्मक चित्रण कादंबरीत दिसून येते.

बौद्ध धम्म स्वीकारानंतर दलितांच्या जीवनात अमुलाग्र परिवर्तन झाले. त्यांनी हिंदू देव-देवता नाकारल्या, गावातील हिन कामे नाकारली. दलित समाज नव्या उमेदीने स्वतंत्र अस्तित्वासाठी झगडू लागला याविषयीचे बदल कादंबरीत दिसून येतात.

‘हिंदू’ कादंबरीत दलितांनी हिंदू देव देवतांची उपासना करणे सोडून दिले आणि बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला याचे चित्रण आले आहे. तितक्याच तत्परतेने हिंदू दलित कार्यकर्त्यांचेही चित्रण आले आहे.

धर्मांतरानंतर दलितांनी घरातील हिंदू देव-देवता फेकून दिल्या. पण सर्वच दलितांनी हिंदू देवतांचा त्याग केला नाही. आंबेडकरी विचाराच्या प्रभावातील दलितांनीच धर्मांतर केले होते. काही दलितांच्या घरात विविध देवता पहावयास मिळतात. हिंदू कादंबरीतील ‘मिलिंद’ या कार्यकर्त्यांच्या घरातही देवतांच्या मूर्ती असतात. हे सांगताना मिलिंद म्हणतो, “दलितांनी बौद्ध धम्माचं अनुसरण सुरू केलं होतं. त्यांनी आपल्या घरातील हिंदू देव-देवता उकीरड्यावर फेकून दिल्या होत्या. घरातील हिंदू देवतांच्या मूर्ती जमिनीत गाडल्या होत्या. दलितांनी नवी श्रद्धा स्वीकारली होती. नवी उपासना पद्धती स्वीकारली होती. माझ्या घरी अजूनही हिंदू देव-देवता होत्या. लक्ष्मी त्यांची चोरून पूजा करायची... हॉलमध्ये बाबासाहेब आणि बुद्ध

होते .किचनमध्ये हिंदू देव-देवता होत्या .”^{२३} अशा पद्धतीने वर्तमान स्थितीमध्ये सुद्धा दलित कार्यकर्त्यांच्या घरी हे दृश्य पहावयास मिळते,असा कार्यकर्ता कोणताही ठाम निर्णय घेऊ शकत नाही . तो लाचार, नेभळट, भित्रा असतो असे चित्रण कादंबरीत येते .

यावरून आपणाला असे दिसते की, हिंदू धर्माचा त्याग करून ज्यांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला त्यांनी एखाद्या विषयावर ठामपणे निर्णय घेवून स्वाभिमानाने चळवळ पुढे चालविली याचे चित्रण ‘भिन्नलिंगी’मध्ये ‘राम’ या व्यक्तिरेखेतून येते तर उपल्ल्यामधील सर्व व्यक्तिरेखामधून ते पहावयास मिळते . ‘हिंदू’मधील ‘मिलिंद’ या व्यक्तिरेखेतून लेखकाने आजच्या कार्यकर्त्यांचे चित्रण केले आहे . जो कार्यकर्ता हिंदूही नाही व बौद्धही नाही . वेळ येईल त्याप्रमाणे चळवळीचा वापर करणारा स्वार्थी कार्यकर्ता आहे . त्याचे चित्रण करण्यासाठीच वरील वर्णनातून दिसून येते . हे आजच्या चळवळीतील काही प्रमाणात वास्तव आहे असे म्हणता म्हणता येते .

३.१० चळवळीसाठी दिलेल्या बलिदानाचे चित्रण :

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील व्यक्तिरेखा या चळवळीतील कार्यकर्त्यांची भूमिका पार पाडताना दिसतात . चळवळीमध्ये आपल्या मागण्यांसाठी सतत संघर्ष करावा लागतो . मोठ्या प्रमाणात आंदोलने करावी लागतात . काही वेळा आंदोलने उग्र स्वरूप धारण करतात . त्यावेळी मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते . जीवित व वित्त हानी होण्याची शक्यता असते . यात काही कार्यकर्त्यांचा बळीही जातो . आजपर्यंत दलित चळवळीत अनेक युवकांनी बलिदान दिले आहे .

चळवळीमध्ये बलिदानाला खूप महत्त्व आहे . चळवळीसाठी जीवन अर्पण करणारा कार्यकर्ता चळवळीत अमर राहतो . नामांतर लढा, रिडल्स प्रकरण, मंडल आयोग लढा किंवा शहरात बाबासाहेबांचा पुतळा बसविण्यासाठी दिलेले लढे यामध्ये कित्येक दलितांनी आपल्या प्राणाची परवा न करता आंदोलनात झोकून दिलेले आढळून येते . शरणकुमार लिंबाळे यांच्या ‘भिन्नलिंगी’, ‘उपल्ल्या’ व ‘हिंदू’ या तीनही कादंबऱ्यांमध्ये चळवळीसाठी मृत्यू पत्करलेल्या कार्यकर्त्यांचे चित्रण पहावयास मिळते .

‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीमध्ये डॉ.बाबासाहेबांचा पुतळा शहरात बसविण्यासाठी आंदोलन सुरू होते . मोर्चा, बंद पाळूनही शासनाने आजपर्यंत दलितांच्या

मागण्यांकडे दुर्लक्ष केले म्हणून पँथरमधील युवती 'नंदा गायकवाड' कलेक्टर ऑफिससमोर स्वतःला पेटवून घेऊन आत्मबलिदान करते. याविषयीचे वर्णन 'भिन्नलिंगी'त पुढीलप्रमाणे येते. "नंदा गायकवाड चेल्याची प्रेयसी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा पुतळा बसवण्यास शासन विलंब करत आहे. शासनाचा निषेध म्हणून नंदानं स्वतःला जाळून घेतलं होतं. जळतानाही 'जयभीम' म्हणतच जळत हुती... चळवळीतला एक उदंड उत्साह इथे जळून पडला हुता. आपल्या अस्मितेसाठी दिलेलं हे बलिदान होतं." २४

डॉ. बाबासाहेबांचा पुतळा बसविण्यासाठी मोर्चा, बंद या मार्गाने आंदोलने करूनही शासनाने दलितांच्या मागण्यांकडे लक्ष दिले नाही. पण बाबासाहेबांविषयी दलितांच्या अंतकरणात अस्मिता आहे. वारंवार मोर्चा काढूनही लक्ष न देणाऱ्या शासनाचा निषेध नोंदविण्यासाठी नंदाला बलिदान द्यावे लागले.

'उपल्या' कादंबरीमध्येही डॉ. बाबासाहेबांच्या पुतळ्याची विटंबना होते. त्यावेळी या घटनेचा निषेध नोंदविण्यासाठी पँथरमधील कार्यकर्ते मोर्चा काढतात. मोर्चावर हल्ला होतो, दंगल उसळते, लाठीहल्ला होतो. पोलिस गोळीबार करतात. या गोळीबारात पँथरमधील गोविंद सरवदे हा कार्यकर्ता मारला जातो. चळवळीसाठी दिलेले हे बलिदान आहे. 'उपल्या' मध्ये ईश्वर इंगळे हा पँथरमधील अग्रेसर कार्यकर्ता आहे. चळवळीसाठी, तो सतत झटत असतो. त्याचाही गोळ्या झाडून सवर्ण गुंड हत्या करतात. अशा प्रकारे चळवळीसाठी बळी गेलेल्या कार्यकर्त्यांचाही नामोल्लेख कादंबरीत आढळतो.

'हिंदू' कादंबरीतील 'तात्या कांबळे' हा आंबेडकरी विचाराने प्रभावित झालेला जलसाकार आहे. तो जलस्यामधून दलितांना जागृत करण्याचा प्रयत्न करतो. अंधश्रद्धेतून बाहेर पडण्यास सूचवतो. देव-देवतांविषयी माहिती सांगून दलितांना बौद्ध धम्म स्वीकारण्याची शिकवण देतो. गुलामी, लाचारी याविषयीची जागृती करून स्वाभिमानाने जीवन जगण्यास शिकवतो. त्यामुळे सवर्ण त्याच्यावर चिडतात व या सुधारणावादी कार्यकर्त्याचा खून करतात, हे चळवळीसाठी बलिदान म्हणावे लागेल.

या देशातील सवर्णांना आजही दलितांनी गुलामी व लाचारीचे जीवन जगावे असे वाटते. त्यासाठी दलितांच्या मार्गात सतत अडथळे निर्माण करण्याचा प्रयत्न

केला जातो . आपल्यापेक्षा वरचढ दलित होत असेल तर त्याचा प्रसंगी बळी घेण्यासही ही व्यवस्था घाबरत नाही . पोलीसही त्यांच्याच पाठीशी असतात . त्यामुळे आजपर्यंत मोर्चे निघाले हे दलितांचेच आणि दलितांच्याच मोर्चावर गोळीबार झालेले आहेत हे वास्तव आहे . जातीयवादी व्यवस्थेचे बळी ठरलेल्या व चळवळीसाठी बलिदान दिलेल्या कार्यकर्त्यांचे चित्रण लिंबाळेंच्या कादंबऱ्यांमधून दिसून येते .

३.११ चळवळीमधील मतभेदाचे चित्रण :

शरणकुमार लिंबाळे यांनी कादंबरीमध्ये सर्व अंगानी चळवळ चित्रित केली आहे . त्यामुळे त्यांच्या कादंबरीत चळवळीचे विविध पैलू पहावयास मिळतात . चळवळीचे संघटन, वाटचाल, घटना यांचा आढावा त्यांनी कादंबरीत घेतला आहे . आंबेडकरी चळवळीच्या संदर्भावरून कादंबऱ्यांची रचना झाल्यामुळे आंबेडकरी चळवळीत जसा फुटीरवाद होता, कार्यकर्त्यांचे आपापसात मतभेद होते तसेच चित्रण कादंबरीत आले आहे .

‘उपल्या’ मध्ये कॉलेज युवक दलित पँथरची स्थापना करतात . त्यावेळी शहरात समता सैनिक दल, रिपब्लिकन पक्ष, दलित युवक आघाडी अशा विविध संघटना असतात . या संघटनांमध्ये वेळोवेळी भांडणे होतात . एक दिवशी हॉस्टेलमध्ये समता सैनिक दल आणि दलित पँथर या दोन संघटनांच्या समर्थकांमध्ये भांडण होतात . या वादाचे कारण स्पष्ट करताना कादंबरीत पुढील निवेदन येते, “दलित पँथर ही आंबेडकरद्रोही संघटना आहे . ती दलित युवकांमध्ये फूट पाडत आहे . दलित जनतेमध्ये रिपब्लिकन पक्षाविषयी अनादराची भावना निर्माण करत आहे . दलित तरूणांनी बाबासाहेबांनी स्थापन केलेल्या समता सैनिक दलामध्ये काम केलं पाहिजे . पँथरपासून दूर राहिलं पाहिजे .”^{२५} असा वाद होऊन समता सैनिक दलाचे कार्यकर्ते रोहिदास आणि विजय पगारे यांना मारहाण करतात . चळवळीमध्ये असे वाद वारंवार घडतात . डॉ.बाबासाहेबांच्या विचाराने या सर्व संघटना दलितांसाठीच काम करतात तरीही आपापसातील मतभेद पहायला मिळतात . मतभेद व फुटीरवादामुळेच आजपर्यंत चळवळीचे नुकसान झाले आहे . काही काही वेळा कार्यकर्तेही चळवळीपासून किंवा

चळवळीच्या तत्त्वापासून दूर जातात, त्यामुळे गटबाजी निर्माण होते याविषयीचे चित्रण 'हिंदू' कादंबरीमध्ये लेखकाने केले आहे .

या कादंबरीत मिलिंद हा कार्यकर्ता आपल्या सहकाऱ्यांनी आपल्या वागणूकीविषयी जाब विचारल्यामुळे चिडून त्यांना बोलतो, "मी तुमचा कार्यकर्ता नाही . मी चळवळीची बांधीलकी मानणारा एक सामान्य कार्यकर्ता आहे . मी तुमच्या हुकमाचा बांधील नाही . मला तुमच्या शिफारशीची गरज नाही . मला पटलं तर मी तुमचं मान्य करेन . पण तुम्ही माझे नेते नाहीत हे लक्षात घ्या... मला योग्य वाटेल ते मी करेन ."^{२६} अशाप्रकारच्या चित्रणामधून छोट्या-छोट्या वादामुळे चळवळ कशी फुटते, हे सांगण्यासाठी लेखकाने वरील चित्रण केले आहे .

'हिंदू' मधील मिलिंद हा कार्यकर्ता कधीच चळवळीशी एकनिष्ठ असलेला दिसून येत नाही . त्यामुळे त्याला चळवळीविषयी आस्था कमी आहे . आपल्या समाजाविषयीची तळमळ नाही, त्यामुळे तो कोणत्याही आंदोलनात पुढे नसतो पण दलित कार्यकर्ता म्हणून वावरतो . अशा कार्यकर्त्यामुळे चळवळ मागे पडत आहे . 'मिलिंद' सारखे कार्यकर्ते चळवळीत वाढत आहेत हे दाखविण्याचा प्रयत्न लिंबाळेंनी आपल्या कादंबरीत केला आहे असे वाटते . वरील चित्रणात संघटनेमधील वादाचे चित्रण व कार्यकर्त्यांचे चळवळीविषयीचे मत दिसून येते . दलित संघटनेमध्ये आजपर्यंत पदावरूनही वाद निर्माण झालेले आहेत .

आजपर्यंत पदासाठी मोठ्या प्रमाणात चळवळ फुटली आहे . तसेच संघटनेमधील जातीयवाद हे एक फूटीचे महत्त्वपूर्ण कारण प्रकर्षाने दिसून येते . आजपर्यंत दलित चळवळीत 'महार' या जातीकडेच चळवळीचे नेतृत्व राहिले आहे . त्यामुळे महारेत्तर चर्मकार, मातंग, भंगी, कैकाडी, ढोर, खाटीक असा जातीसमूह समाज चळवळीपासून दूर राहिलेला आहे . आज काही ठिकाणी महारेत्तर समाज चळवळीचे नेतृत्व करतो आहे . परंतु काही वेळा महार समाज इतर समाजाचे नेतृत्व स्वीकारण्यास तयार नसतो . चळवळीचे नेतृत्व आपल्या समाजाकडेच रहावे यासाठी महार समाज प्रयत्न करत असतो . यामधूनही बऱ्याच वेळा संघटनेमध्ये वाद निर्माण झाले आहेत . 'भिन्नलिंगी' कादंबरीमध्ये 'राम' हा कार्यकर्ता चळवळीचे काम प्राणपणाने करित असतो .

आपला संपूर्ण वेळ चळवळीसाठी देतो. तो.बी.ए.झालेला युवक आहे.त्याचे वक्तृत्वही चांगले आहे, तरीही संघटनेतील कार्यकर्ते तो 'मांग' आहे म्हणून त्याच्या अध्यक्षपदाला विरोध करतात. याविषयी 'भिन्नलिंगी' कादंबरीत खालीलप्रमाणे चित्रण आलेले आहे,

“सर बॉडी कवा निवडायची?”

“काय रे चेल्या? बॉडीच काय पडलय आता?”

“पर तुमीच किती दिवस अध्यक्ष राहणार?”

“मग कुणाला करायचा विचार आहे?”

“सावंत न्हें तर व्हईल राम!”

“ये, मांगाला अध्यक्षपद नको. अध्यक्ष म्हंजी नाक असतया आपलं. दुसरं पद द्या.”

“ये, असं जातीवाचक बोलू नका रे”

“न्हें सर, आम्ही मांगाचा अध्यक्ष करू देणार न्हें” २७

जाती मोडण्यासाठी निर्माण झालेल्या चळवळीतच पदासाठी जातीयवादी विचार केला जातो ही दलित चळवळीला आत्मपरीक्षण करायला लावणारी बाब आहे. दलित चळवळीमधील आजपर्यंतचे सत्य लिंबाळेंनी मांडले आहे हे नाकारता येत नाही. डॉ.बाबासाहेबांच्या विचाराने प्रभावित होऊन प्रथम महार समाजामध्ये जागृती निर्माण झाली होती. त्यामुळे आपोआपच महार समाजाकडे नेतृत्व आले. पण सध्या चळवळीमधील हे जातीयवादी वातावरण बदलताना दिसत आहे. आता दलितांच्या विविध संघटनांमध्ये महारेत्तर नेते नेतृत्व करीत आहेत. प्रत्येक जातीच्या वेगळ्या संघटना निर्माण होवून या चळवळीमध्ये सामील होत आहेत. तरीही लिंबाळेंनी कार्यकर्त्यांच्या अंतर्मनातील भावना या चित्रणातून व्यक्त केल्या आहेत. यापाठीमागे त्यांचा हेतू चळवळीतील जातीयवादी प्रवृत्ती संपवावी हाच असावा असे वाटते. पुढे त्यांनी अशा प्रवृत्तीमधूनच चळवळ फुटते हे दाखविले आहे.

३.१२ चळवळीविषयीची आस्था :

शरणकुमार लिंबाळे यांनी आपल्या 'भिन्नलिंगी', 'उपल्या' व हिंदू मध्ये सर्व अंगांनी चळवळीची मांडणी केली आहे. चळवळ कशी निर्माण होते, चळवळीने कोण-कोणत्या प्रश्नासाठी लढा दिला, तसेच संप, मोर्चा, बंद, उपोषण या सर्व मार्गाने दलितांची विविध प्रश्नासाठी आंदोलन सुरू असतात. त्यामध्ये काहींनी बलिदानही दिले आहे. चळवळीमधील संघर्षामुळे काही कार्यकर्त्यांच्या घराची राख-रांगोळी होते, याचे चित्रण करण्यापाठीमागे लिंबाळेंची चळवळीविषयीची आस्था दिसून येते. त्यांचे चळवळीवरती प्रेम आहे. त्यामुळेच त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये चळवळीवरती प्रेम असणाऱ्या कार्यकर्त्यांचेही चित्रण आलेले आहे.

चळवळीत कार्यकर्त्याला अनेक प्रकारचे हाल सोसावे लागतात. प्रसंगी गावापासून, घरापासून दूर रहावे लागते. त्याला आपल्या बायको मुलांकडेही लक्ष द्यायला वेळ नसतो. त्याच्या जिवीतास विरोधकांकडून धोका निर्माण होतो, हे सर्व माहित असूनही डॉ. बाबासाहेबांच्या प्रेमाखातर दलित कार्यकर्ता चळवळीत आस्थेने काम करतो. कशाचीही अपेक्षा न ठेवता आपल्या समाजासाठी तो राबत असतो. ही चळवळ मोठी व्हावी लोकांचे प्रश्न सुटावे हीच त्याची अपेक्षा असते. 'उपल्या' मध्ये गौतम गांगुर्डे हा कार्यकर्ताही चळवळीसाठी खूप कष्ट घेतो. चळवळीतील कार्यकर्ते लाचार झालेले आहेत हे त्याला पहावत नाही. कार्यकर्त्यांच्या लाचारीमुळे चळवळ पोखरत चालली आहे हे त्याला माहित आहे, पण तो बोलू शकत नाही. चळवळीची त्यामुळे बदनामी होईल अशी भीती त्याला वाटते. त्याच्या अंतर्मनातील चळवळीविषयीची आस्था पुढीलप्रमाणे व्यक्त होते, "उपाशी राहून काम करायचो, त्यात अभिमान वाटे, आज चळवळ पोखरत चालली आहे. चळवळ बोगस आहे म्हटलं, तर उद्या चळवळीत कोणी येणार नाही. चळवळीचा बोभाटा होऊन चळवळ संपू नये म्हणून सर्व सहन करावं लागतं." ^{२८}

एका निष्ठावंत कार्यकर्त्यांच्या अंतर्मनातील वेदना याठिकाणी दिसून येतात. 'उपल्या' मध्ये अनेक प्रसंगांनी चळवळ चित्रित झाली आहे. त्यामध्ये कॉलेज युवकापासून सुरू होणारी चळवळ, राजकारणातील सत्तेतील चळवळ, सत्ता गेल्यानंतरची चळवळीची अवस्था, एवढा मोठा परीघ घेवून कादंबरीचे लेखन झालेले दिसून येते. त्यात

गांगुर्डेसारख्या एखाद्या कार्यकर्त्यामार्फत चळवळीत निष्ठावंत कार्यकर्तेच शेवटपर्यंत टिकतात, हे लेखकाने दाखविले आहे. निष्ठावंतासमोरील चळवळीविषयीची चिंता लेखकाने चित्रित केलेली आहे. निष्ठावंत कार्यकर्ता आपले जीवन चळवळीसाठी घालवतो, तसेच त्याला चळवळीच्या उतार चढावाचीही जाणीव असते हे येथे दिसून येते.

चळवळ कशी पोखरत चालली आहे हे सांगताना चळवळीमधील एखादा कार्यकर्ता चळवळीच्या नेत्याविषयी नाराज होतो. चळवळीमुळे आपण शासनात गेलो तर चळवळीला विसरून चालणार नाही. कार्यकर्ते व मंत्र्यांनीही चळवळीसाठी वेळ दिला पाहिजे. समाजातील लोकांची कामे केली पाहिजेत असे वाटत राहते. 'उपल्या' मधील 'रोहिदास' हा चळवळीमधील कार्यकर्ता मंत्री होतो. मंत्रीपद मिळाल्यावरही आपल्या लोकांची कामे होत नाहीत त्यामुळे कार्यकर्ते नाराज होतात. सत्तेत असल्यामुळे शासन विरोधी बोलता येत नाही. त्यामुळे चळवळीला बंदिस्तपणा येतो. मंत्री महोदयांना वेळ मिळत नाही. त्यामुळे मेळावे, सभा होत नाहीत, अशाप्रकारे चळवळीचे नुकसान होते. चळवळीतील 'निकम मामा' चळवळ जिवंत ठेवण्यासाठी परखडपणे म्हणतात, "सत्तेत गेल्यापासून मेळावा नाही, निषेध नाही, आमदारांकडून सहकार्य मिळत नाही, ते काम करीत नाहीत... साहेबांनी कार्यकर्त्यांचं गाऱ्हाणं ऐकलं पाहिजे. कार्यकर्त्यांत असमाधान वाढलं की कार्यकर्ता पक्ष सोडतो. कार्यकर्ता जगला पाहिजे, कार्यकर्ता जगला तरच चळवळ जगेल." ^{२९} सत्तेत गेल्यावरही चळवळीचे कसे नुकसान होते याची चिंता याठिकाणी व्यक्त झाली आहे. लिंबाळेंनी हे चित्रण अगदी कमी शब्दात केले आहे.

नेत्यांची दादागिरी, गटबाजी यामुळे चळवळीचे मोठे नुकसान झाले आहे. शासनातील नेत्यांना चळवळ कशी दूभंगत चालली आहे, हे चळवळीची आस्था असणारा परखडपणे सांगू शकतो. बाकीचे सर्व साहेबांसमोर स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठीच येतात. पण साहेबांनी निष्ठावान कार्यकर्त्यांची कामे केली पाहिजे तरच चळवळ जगेल हे सांगताना चळवळ जगविण्यासाठीची धडपड या चित्रणातून जाणवते. सामाजिक कार्य आणि चळवळ ही फक्त राजकीय सत्ता मिळविण्यासाठी नाही तर तिने समाजाचा उद्धार व प्रबोधनही केले पाहिजे, असे या कादंबरीतून सूचित होते.

चळवळीविषयी आस्था असलेले कार्यकर्ते सतत चळवळीचा विचार करीत असतात. चळवळ कुठे चालली आहे? चळवळीला कोणती कामे करायची आहेत? याची चिंता सतत अशा कार्यकर्त्यांना असते. त्यासाठी चळवळीमधील दोष बाजूला काढून चळवळ पुढे नेण्यासाठी ते सतत प्रयत्नशील असतात. 'हिंदू' कादंबरीमध्ये 'रमा बाबर', प्रा. राहूल बनसोडे, भीमा भोळे हे चळवळीमधील कार्यकर्ते आहेत. चळवळीची राजकीय प्रगती होत नाही याची त्यांना चिंता असते. राखीव मतदारसंघामुळे सवर्णांची बाजू घेणाराच एखादा दलित उमेदवार निवडणूक जिंकतो. त्यामुळे चळवळीमधील कार्यकर्त्याला हार पत्करावी लागते. आमदार झालेला उमेदवार दलितांची कामे करत नाही. त्यामुळे दलित आमदार असूनही दलितांचे नुकसान होते. याचा धोका चळवळीलाही आहे. यासाठी दलितांचे राजकीय प्रबोधन करणे गरजेचे आहे. याविषयी 'हिंदू' कादंबरीत भीमा भोळे म्हणतो, "आपण लोकांचं राजकीय प्रबोधन कुठं करतो? चळवळ म्हणजे तत्कालिन प्रश्नावर मोर्चे काढणे, निदर्शने करणे, घेराओ घालणे, जास्तच झालं तर हरताळ करणे, दंगली करणे अशी आपली समजूत आहे. चळवळीने लोकांचे प्रबोधन केले पाहिजे." ३०

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीमधून सूचक सल्ले चळवळीस मिळतात. आजची दलित चळवळ राजकीय सत्ता मिळविण्यासाठी धडपडत आहे. त्यामुळे त्यांचे समाजातील विविध प्रश्नांकडे दूर्लक्ष होत आहे. दलितांना सामाजिक व राजकीय प्रवाहात सबळ बनविण्यासाठी सतत प्रबोधनाची गरज आहे. प्रबोधनामुळे चळवळीवर निष्ठा ठेवणारा समाज तयार झाला तर चळवळीला बळकटी निर्माण होऊन राजकीय सत्ता मिळवता येईल. त्यासाठी प्रथम चळवळ टिकविण्यासाठी प्रबोधन करणे गरजेचे आहे. चळवळीविषयी आस्था असणारा व समाजाच्या सतत संपर्कात असणारा कार्यकर्ता हे करू शकतो.

समाजाच्या सतत संपर्कात असणारा कार्यकर्ता समाजाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्नशील राहतो. एखाद्या प्रकरणात अपयश आले तरीही न डगमगता तो प्रयत्नशील राहतो. त्याला चळवळीविषयी आस्था असते. जो चळवळ सुरू करतो, त्याला चळवळीची सर्व प्रकारची माहिती असते. आपले उद्दिष्ट पूर्ण होईपर्यंत तो चळवळ

करतो, हे सांगताना 'हिंदू' कादंबरीतील प्रा. राहूल बनसोडे म्हणतात, "चळवळ जो सुरू करतो त्याला आपण कोठे आहोत? उद्या कोठे असणार आहे... याची जाणीव असते. वाटेल त्या संकटाला सामोरे जाण्याची तयारी असते... काहीजण अपेक्षा बाळगून आलेले असतात. त्यांच्या अपेक्षा पूर्ण झाल्या नाहीत किंवा भविष्यात येणाऱ्या संकटांना घाबरून ते मध्येच साथ सोडतात. निष्ठावान मात्र त्यांच्या सोबतच राहतात. येणाऱ्या जाणाऱ्यांमुळे चळवळ चालत नसते. कर्ता आणि निष्ठेने साथ देणारे ह्यांच्याच खांद्यावर चळवळ पुढे जात असते."^{३१} चळवळीविषयीचे व चळवळीमधील कार्यकर्त्यांविषयी अत्यंत मार्मिक चित्रण लिंबाळेंनी केले आहे.

चळवळ सतत प्रवाही ठेवणे हे कार्यकर्त्यांचे काम असते. चळवळीच्या नेत्याला व चळवळीमध्ये काम करणाऱ्या कार्यकर्त्याला चळवळीची उद्दिष्टे व चळवळीची वाटचाल याची जाणीव असते. भविष्यकालिन चळवळीवरील संकटांचीही त्यांना जाणीव असते. म्हणूनच निष्ठावान कार्यकर्ते कोणत्याही संकटाला न घाबरता संघर्षासाठी सतत तयार असतात. असेच कार्यकर्ते शेवटपर्यंत चळवळीमध्ये टिकत असतात. हे सत्य शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीत दिग्दर्शित होते. चळवळीत कित्येक कार्यकर्ते येतात व जातात पण जे निष्ठावान कार्यकर्ते असतात ते सतत चळवळीच्या प्रवाहात राहतात. लिंबाळे यांचे हे विवेचन कार्यकर्त्यांस आत्मपरीक्षण करायला लावणारे आहे. यामधून निष्ठावान व चळवळीची आस्था असणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे गुण दिसून येतात. चळवळीचा प्रवास कसा होतो हे त्यांनी कमी शब्दात योग्य रीतीने सांगितले आहे. म्हणून शरणकुमार लिंबाळेविषयी गंगाधर पानतावणे म्हणतात, "लिंबाळेंनी चळवळीचं मानसशास्त्र नेमकेपमानं उलगडून दाखवलंय."^{३२} चळवळीमधील विविध घटना, प्रसंगाचे त्यांनी मानसिक पातळीवर चित्रण करून चळवळीविषयीचे सामाजिक मानसही दाखविले आहे.

अमाशोप :

एकूणच शरणकुमार लिंबाळे यांच्या, 'भिन्नलिंगी', 'उपल्या' व 'हिंदू' या कादंबऱ्यांचा अभ्यास करित असताना त्यामधून दलित चळवळ आणि चळवळीच्या अनुषंगाने आलेल्या विविध घटनांचे चित्रण पहावयास मिळते. चळवळीचे दलित समाजात काय महत्त्व आहे? चळवळ कशी निर्माण होते? दलित युवक चळवळीत कसा

ओढला जातो? दलितांना संघटित राहण्याची का गरज आहे? याविषयीचे विवेचन या कादंबरीत आल्याचे दिसते. दलितांचे राहणीमान, दारिद्र्य याविरूद्ध संघर्ष करित, दलितांचे अभिमानाने जगणे, आपल्या मागण्यांसाठी एकत्रित येऊन संप, मोर्चा, बंद याद्वारे आंदोलन करून आपल्यावरील अन्यायाला वाचा फोडणे, अशी चळवळीची वाटचाल कादंबरीत आली आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरोत्तर दलित चळवळीमधील घडलेल्या विविध घटनांचे चित्रण प्रामुख्याने या कादंबऱ्यांमध्ये आले आहे. त्यामध्ये 'दलित पॅथर' या युवकांच्या जहाल संघटनेची स्थापना, त्या संघटनेच्या विविध कार्यक्रमांचे विस्तृतपणे चित्रण येते. त्यामुळे कादंबरी अभ्यासताना आंदोलनातील घटना नजरेसमोर येतात. 'भिन्नलिंगी' कादंबरीतील पॅथर चळवळ आणि 'उपल्या'मधील पॅथर चळवळ या भिन्न चळवळी दिसून येतात.

'भिन्नलिंगी' मध्ये पॅथरमधील युवक हा चळवळीसाठी संपूर्ण जीवन अर्पण करतो. पण त्याला परीस्थितीमुळे काही काळ दूर रहावे लागते. ज्यावेळी दलितांवर अन्याय होतो त्यावेळी मात्र त्याच्या अंतःकरणातील कार्यकर्ता त्याला गप्प बसू देत नाही व तो एकटा अन्यायाविरूद्ध चळवळ करण्यास तयार होतो. 'भिन्नलिंगी' मध्ये चळवळीमुळे दलितांच्या होणाऱ्या नुकसानीचे चित्रण अधिक येते. सर्वस्व गमवावे लागले तर चळवळमधील कार्यकर्ता चळवळीपासून दुरावत नाही हेही दिसून येते.

'उपल्या' कादंबरीत कॉलेजमधून चळवळीची होणारी सुरुवात, पॅथरची विविध आंदोलन आणि ज्यावेळी पॅथरमधील कार्यकर्ते मंत्री होतात त्यावेळी चळवळ ओसरते, व्यक्तीपूजा वाढते. त्यामुळे कार्यकर्त्यांच्या विचाराला चालना मिळत नाही. कार्यकर्त्यांच्या वृत्तीमुळे चळवळीचे कसे नुकसान होते, हे कादंबरीत दिसून येते. 'हिंदू' कादंबरीत चळवळीचे अपयशच पहावयास मिळते. चळवळ सामाजिक प्रबोधनात कमी पडते, त्यामुळे त्यांना राजकीय सत्ता मिळत नाही यांचेही चित्रण दिसून येते.

चळवळीचे चित्रण येताना ते एकतर्फी न येता चळवळीमधील कार्यकर्त्यांच्या दोषांसह आले आहे. कार्यकर्त्यांमधील फुटीरवृत्ती, संघटनेअंतर्गत द्वेषभावना, संघटनेमधील जातीयवाद, याविषयीचेही चित्रण आले आहे. चळवळ ही

एखाद्या प्रश्नासाठी निर्माण होणारी नसावी तर चळवळीमधून सामाजिक प्रबोधन व्हायला पाहिजे, ही गरज कादंबरीतून व्यक्त झाली आहे . अशाप्रकारे शरणकुमार लिंबाळे यांनी आपल्या तीनही कादंबऱ्यांमधून वेगवेगळ्या कथानकांच्या माध्यमातून चळवळ हा धागा पकडून चळवळीविषयीचे विविध पैलू दाखविले आहेत .

संदर्भ सूची :

१. सुशीला ढगे - 'मराठी दलित कादंबरीची अभिनव वाटचाल'
सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.२००४, पृ. ३४
२. शरणकुमार लिंबाळे - (संपा) 'शतकातील दलित विचार' दिलिपराज
प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.२००१.पृ. २१९
३. डॉ. सदा कऱ्हाडे - 'दलित साहित्य चिकित्सा' स्वरूप प्रकाशन,
औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, जून २००१, पृ. ३६
४. शरणकुमार लिंबाळे - 'भिन्नलिंगी' प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर,
प्रथमावृत्ती, फेब्रुवारी १९९१, पृ. ६
५. शरणकुमार लिंबाळे - 'उपल्या' दिलिपराज प्रकाशन, पुणे,
प्रथमावृत्ती १५ ऑगस्ट १९९८, पृ. २३
६. तत्रैव - पृ. २४
७. तत्रैव - पृ. ४१
८. तत्रैव - पृ. ४५
९. प्रा. केशव मेश्राम - 'साहित्य संस्कृती मंथन' स्वरूप प्रकाशन,
औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट २००४, पृ. ३८
१०. शरणकुमार लिंबाळे - 'भिन्नलिंगी' उनि., पृ. ३२
११. तत्रैव - पृ. १९

१२. शरणकुमार लिंबाळे - (संपा) 'दलित पॅथर' (मूल्यांकन) सुगावा
प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९, पृ. ३३
१३. शरणकुमार लिंबाळे - 'भिन्नलिंगी' उनि., पृ. ५४
१४. शरणकुमार लिंबाळे - 'उपल्या' उनि., पृ. ६४
१५. तत्रैव - पृ. ६५
१६. शरणकुमार लिंबाळे - 'दलित पॅथर' मूल्यांकन उनि., पृ. २५३
१७. शरणकुमार लिंबाळे - 'उपल्या' उनि., पृ. ६२
१८. शरणकुमार लिंबाळे - 'उपल्या' उनि., पृ. ७१
१९. दत्ता जाधव - 'संघर्ष' बुद्धप्रिय प्रकाशन, कोल्हापूर,
प्रथमावृत्ती, १९९२, पृ. ८
२०. शरणकुमार लिंबाळे - 'उपल्या' उनि., पृ. ७५
२१. तत्रैव - पृ. १२६
२२. शरणकुमार लिंबाळे - 'हिंदू' दिलिपराज प्रकाशन, पुणे,
प्रथमावृत्ती २००३, पृ. १०३
२३. तत्रैव - पृ. १४
२४. शरणकुमार लिंबाळे - 'भिन्नलिंगी' उनि., पृ. ७१
२५. शरणकुमार लिंबाळे - 'उपल्या' उनि., पृ. ५६
२६. शरणकुमार लिंबाळे - 'हिंदू' उनि., पृ. १३५
२७. शरणकुमार लिंबाळे - 'भिन्नलिंगी', उनि., पृ. ५१
२८. शरणकुमार लिंबाळे - 'उपल्या', उनि., पृ. १५९
२९. तत्रैव - पृ. १४२
३०. शरणकुमार लिंबाळे - 'हिंदू', उनि., पृ. १३९
३१. तत्रैव - पृ. १४०
३२. गंगाधर पानतावने - 'लेणी' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे,
प्रथमावृत्ती, १९९६, पृ. १२९